

МИЛЛИЙ ЎЗЛИКНИ АНГЛАШДА ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИНИНГ РОЛИ

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2022-23-347-353>

Давидов Умиджон Хасан Ўғли

Ўзбекистон Миллий университети

Фуқаролик жамияти ва ҳуқуқ кафедраси мустақил тадқиқотчиси

E-mail: u.davidov90@mail.ru, Тел: +998 99 863 10 49

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада XX асрнинг бошларида Туркистонда жадидчилик ҳаракатини бошланиши ҳамда миллатнинг ўзлигини англашдаги олиб борган ишлар таҳлил қилинган. Жадидлар миллий давлатчиликка интилган халқ ўзининг миллий ўзлигини англаган, келажакка интилган ва келгуси авлодларларга озод ва обод Ватан қолдиришига интилишганлиги ҳақидаги маълумотлар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Туркистон, жадидлар, газета, миллий ўзликни англаш, инқилоб, мустақиллик, мафкура.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется начало джадидского движения в Туркестане в начале XX века и проделанная работа по осмыслению самобытности нации. Данные показывают, что джадиды стремились к национальной государственности, осознавали свою национальную идентичность, устремлялись в будущее и стремились оставить грядущим поколениям свободную и процветающую родину.

Ключевые слова: Туркестан, джадиды, газета, национальное самосознание, революция, независимость, идеология.

ABSTRACT

This article analyzes the beginning of the Jadid movement in Turkestan at the beginning of the twentieth century and the work done to comprehend the identity of the nation. The data show that the Jadids aspired to national statehood, were aware of their national identity, rushed to the future and sought to leave a free and prosperous homeland to future generations.

Keywords: Turkestan, Jadids, newspaper, national identity, revolution, independence, ideology.

КИРИШ

Маърифатчиликнинг янги тўлкинида 1913-1915 йилларда «Самарқанд», «Садои Туркистон», «Садои Фарғона», «Бухорои шариф», «Турон», 1917 йилда эса «Эл байроғи», «Кенгаш», «Хуррият», «Улуғ Туркистон» газеталари, «Ойна» журнали каби ижтимоий-сиёсий ОАВ ҳам катта роль ўйнади.

Россияда 1917 йилда кечган февраль инқилоби арафасида Туркистон жадидалиги етук сиёсий ҳаракатга айланди. Агар Биринчи жаҳон урушидан кейин жадиждлар парламентар монархия учун курашган бўлсалар, февраль инқилобидан кейин Туркистон жадиждларининг «таракқийпарварлар» оқимини ташкил қилган радикал қисми анча кенг қамровли, бир қатор сиёсий талабларни илгари сурди. Улар қаторига маҳаллий аҳоли ҳуқуқларини кенгайтириш томон ўлкани бошқариш юзасидан асосли ислохотлар ўтказиш, ўлкага Давлат Думасидан аҳоли сонига қараб ўрин бериш, асосий демократик эркинликлар, аввало, миллий матбуот эркинлигини таъминлаш, чоризмни конституцион тузум билан алмаштириш кабилар киради. Россиядаги Февраль демократик инқилоби Россияда янги давлат тузуми ўрнатилгандан сўнг федератив давлат шаклида мухторият олишга умид боғлаган жадиждларни руҳлантириб юборди. Айни пайтда, миллий сиёсий партиялар ва ташкилотлар, жумладан, жадиждлар томонидан «Шўрои Исломия», «Иттифоқи муслимин», «Турон» каби бир қатор ташкилотлар тузилди. Бу пайтга келганда жадиждлар туб ерли аҳоли ижтимоий таркибининг турли қатламларини ўз ортларидан эргаштира олдилар, улар онгида мусулмонлар бирлигини мустаҳкамлаш, жипслаштириш ҳиссини уйғотдилар. Бу эса миллий ўзликни англашга қўйилган катта қадамлардан бири эди.

МАТЕРИАЛЛАР ВА МЕТОДЛАР

Аmmo, улар тез кунларда тушундиларки, Россиядаги Муваққат ҳукумат ва унинг Туркистон кўмитаси ҳам ўлкада аввалгидек мустамлакачилик сиёсатини давом эттириш йўлини тутмоқда. Чунончи, бу сиёсат Таъсис мажлисини чақиришга тайёргарликда яққол намоён бўлди. Шу вақтдан жадиждлар учун мустақиллик ва мухторият ё ҳаёт, ё мамот муаммосига айланди ва жадал сиёсий жанглар бошланди. Улар ҳукуматнинг мустамлакачилик сиёсатини қаттиқ танқид остига олдилар. Жадиждларнинг дастурий ҳужжатларида асосий эътибор миллий-худудий мухториятнинг асосий тамойилларини амалга ошириш механизмлари Туркистон Федератив Республикаси имкониятларига тааллуқли бўлган масалалар бўйича қонунлар чиқаришни амалга ошириш учун чақирилган мустақил ваколатли ўлка ҳокимиятининг олий органлари,

бошқаруви ва суди механизмларини ишлаб чиқиш, ўз давлат тузилишини барпо этишга қаратилди. Бу эса, ўз навбатида, миллий ўзликни англашдаги энг катта жиддий ҳаракатлардан бири эди.

Бошқарувнинг пойдевори сифатида республика шакли танлаб олинди. Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар берилган ва конституцион жиҳатдан қафолатланиши лозим бўлган демократик жамиятни шакллантириш устувор мақсад қилиб белгиланди. Туркистон жаҳидлари давлат мустақиллиги ҳақидаги ўз ғояларини ҳаётга татбиқ этишни мамлакатдаги турли ижтимоий кучлар ўртасида тинчлик ва келишувчилик, демократик асосда шакллантирилган Россия Таъсис мажлисини чақириш билан боғланганликлари ҳам диққатга сазовор.

Бироқ, Туркистондаги Октябрь воқеалари ва большевикларнинг зўравонлик билан ҳокимиятни эгаллаши уларга ўз мақсадларини охиригача амалга оширишларига имкон бермади. Шунга қарамай, улар Петроградда тузилган Ленин бошчилигидаги большевиклар ҳокимиятининг «Россия халқлари Декларацияси» (1917 йил 2 ноябрь), «Россия ва шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» Мурожаатнома (1917 йил 20 ноябрь), ҳужжатларда кўрсатилган миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши тўғрисидаги ҳуқуқлардан фойдаланиб, Туркистон мухторияти ҳукуматини эълон қилдилар. Уч ойгина яшаган бу мухтор республика тугатилиши оқибатида жаҳидлар таъқибга учрадилар. Мунавварқори Абдурашидхоновнинг гувоҳлик беришича, «Иттиҳоди тараққий» (1917-1920), «Миллий иттиҳод» (1920-1925), «Миллий истиқлол» (1925-1929) ва «Туркистон Миллий Бирлиги» (1921-1923) (раиси Ахмад Закий Валидий) махфий ташкилотлари ўлкада ҳокимиятни қўлга олиш мақсадида фаолият юритган.

НАТИЖАЛАР

Баъзи тарихий манбаларнинг гувоҳлик берилишича, айнан шу вазиятда жаҳидчилик ҳаракатида бўлинишнинг вужудга келиши халқни миллий ғоя атрофида бирлашиши ва сиёсий саҳнада яқдил ҳаракат қилишига имкон бермади. Аммо жаҳидлар миллий ўзликни англаш йўлида ўз фаолиятлари билан халқ таълимида маърифий ишларни тараққий эттиришга ҳаракат қилдилар. Жаҳидларнинг айрим қисми мустабид тузумнинг сиёсатида кўникмай хорижга кетиб қолдилар. Мустақиллик ҳаракатига ғоявий раҳнамолик қилиш, айниқса, совет органларида ишлаб, миллий мустақиллик ғояларини тарғиб қилишдаги саъй-ҳаракатлари жаҳидларнинг советлар томонидан 1929, 1937-1938 йилларда оммавий қирғин қилинишига олиб келди, дейиш мумкин.

1920-1924 йилларда Бухоро ва Хоразм Халқ Республикаларида жадидлар миллий ўзликни англаш ва мустақиллик учун кураш орқали мамлакатни тараққий қилдиришга интилдилар. Бироқ совет режими аввал Бухоро ва Хоразм давлатлари мавжудлигига чек қўйган бўлса, кейинчалик барча жадидчиларни бирин-кетин қатл қилди. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши ва улар томонидан халқни миллий ўзликни англашга бўлган интилишининг объектив ва субъектив сабаблари бор эди. Жадид маърифатпарварлари: Аҳмад Донишнинг “Наводир ал-вақое” (“Нодир воқеалар”) ҳамда “Рисолаи тарихи амирон манғит” (“Манғит амирлари тарихи ҳақида рисола”) асарларида, тарихчи Мирза Муҳаммад Абдулазим Сомий Бўстонийнинг “Тарихи салотини манғитийа дор уссалтанаи Бухорои шариф” (“Бухоро шариф салтанатидаги манғит ҳукмдорлари тарихи”), тарихчи Мирзо Салимбек ибн Муҳаммад Раҳимнинг “Тарихий Салимий” асарларига таяниб, ва Абдурауф Фитратнинг икки асари “Мунозара” ва “Баёнати сайёҳи хинди” асарларида миллий ўзликни англаш орқали мустақилликка эришиш мумкин, деган ғоялар ётарди.

МУҲОКАМА

Мустақилликнинг йўқотилиши, сиёсий ҳақсизлик ва адолатсизлик бутун жамият аҳлини рус давлатига қарши кучли муҳолифатга айлантирди. Халқнинг норозилиги ва халқ ичидан етишиб чиққан зиёлиларнинг мустабид тузумга нисбатан норозилиги ва нафрати ҳали XIX асрнинг 80-йилларига қадар ҳам шаклланиб ва кучайиб борганлигини кўрсатмоқда.

Жадид ҳаракатнинг вужудга келишида хорижий мамлакатлардаги турли хил илғор ижтимоий-сиёсий, фалсафий, диний оқимларнинг маълум даражадаги таъсири бўлса-да, аммо бу илмий ва миллий уйғониш ҳаракатининг юзага келишини таъминловчи асосий омил, замин ва шароит бу ўлканинг ўзида етилиб пишган эди.

Биз жадидчилик ҳаракатининг мазмун-моҳияти ҳақида гапиришдан олдин тарихимиз саҳифаларида “оқ доғлар” деб аталадиган бу ҳаракатнинг асл моҳиятини, мақсад-муддаоларини холисона ўрганиш ва баҳолаш ўз ечимини кутаётганлигини таъкидламоқчимиз. Чунки, ғоявий муҳолифлар яқин кунларгача жадидчиликни фақат маърифатчилик ҳаракати, деб баҳолаб келдилар. Мақсад –жадидчиликнинг доирасини торайтириш, социалистик-коммунистик мафкурадан бошқаси кенг халқ онгини қамраб олиши, эгаллаши мумкин эмас, деган сохта тушунчанинг асорати эди. Шунинг учун ҳам ғоявий

муҳолифлар жади́дчилик ҳаракатининг буржуа либерал, миллатчилик ҳаракати, майда буржуа мафқурасини ифодаловчи оқим сифатида қараб келинган эди.

Бизнинг назаримизда жади́дчилик:

1) жамиятнинг барча қатламларини бир ғояга ишонишга жалб эта олди. Ушбу ғоя миллий ўзликни англаш ва миллий уйғониш мафқураси бўлиб хизмат қилди;

2) жади́длар ўз ғоявий ва амалий ҳарактлари орқали миллат мустақиллиги учун кураш олиб борди;

3) маориф ва маданиятни, матбуотни ижтимоий-сиёсий мақсадларга асосида шакллантира олди ва миллатни миллий ўзликни англашга чақирди.

Мана шундай кенг кўламди ислохотларни амалга ошириш орқали жади́длар маҳаллий аҳолини жаҳоннинг тараққий этган давлатларида бўлаётган ўзгаришлар ва янгиланишлардан хабардор қилиб бориш лозимлигини яхши англаганлар.

Олимларимиздан бири профессор Б.Қосимовнинг жади́дчиликка берган таърифи ҳам эътиборлидир. “Жади́дчилик, дейди Б.Қосимов, -ҳам ижтимоий, ҳам сиёсий, ҳам маданий ҳаракатдир. Шунинг учун ижтимоийки, у жамиятнинг барча қатламларини жалб эта олди, миллий уйғониш идеологияси бўлиб хизмат қилди. Шунинг учун сиёсийки, у мустақиллик учун кураш олиб борди... У маданий ҳаракат ҳам эди –адабиётни янгилади, матбуот ва театрчиликни йўлга қўйди, маорифда эса “янги мактаб концепцияси” билан чинакам инқилоб ясади. Энг муҳими, буларнинг барчасини ижтимоий-сиёсий мақсадларга мослаб кўриб чиқди” [1]

Дарҳақиқат, миллий ўзликни англашнинг ўсишига муҳим туртки бўлган ва миллий озодлик ғоясини шакллантириб, ўз фаолияти билан уни амалга оширишга уринган кучли прогрессив ҳаракат – жади́дчилик бўлган. У жаҳондаги умуминсоний ва миллий қадриятларга асосланиб, жамиятнинг пишиб етилган ривожланиш тараққиёти ва ўлка туб ерли аҳолисининг зарур манфаатларига жавоб берарди. Қолоқлик ва жаҳолат, аҳолининг аянчли аҳволи, Туркистоннинг жаҳон цивилизациясидан орқада қолиб келиши, Ислом ва шариатнинг оёқ ости қилиниши ва бундай оғир фожиали ҳаётдан қутулиш, эрк ва озодликка эришиш ҳақида ўз замонасининг илғор зиёли, мунавварларидан фикр-мулоҳазалар пайдо бўлди.

“Жади́длар диний бағрикенгликни тарғиб қила олган ва унга амал қилган. Айниқса у бир миллатнинг иккинчи бир миллат томонидан камситилишини ва миллатлараро никоҳга қарши бўлганларга кенг тарғибот ишларини олиб борган

ва “хар бир мусулмон китобий халқлар билан турмуш қуришга мухтордир”, деб таъкидлаган.[2]

Жадидларнинг ижтимоий-сиёсий қарашларида оила ва оила муносабатлари масалалари кенг ўрин олди. Жадидларнинг фикрича, оила асосини тўғри қурмасдан ва ёш авлодни тўлақонли тўғри йўлда тарбияламасдан туриб, жамиятни ислоҳ қилиш, унинг ривожини тараққиёт сари йўналтириш мумкин эмас ва охир оқибатда миллат тақдири унинг оиласининг ҳолатига боғлиқ. Бу ғоялар Фитратнинг асарида шундай ифодаланади: “Хар бир миллатнинг саодати ва иззати, албатта, шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса, шу миллат оилаларининг интизомига таянади. Қаерда оила муносабати кучли интизомга таянса, мамлакат ва миллат ҳам шунча кучли ва муаззам бўлади”. [3]

“Халқнинг ҳаракат қилиши, давлатманд бўлиши, бахтли бўлиб иззат-ҳурмат топиши, жаҳонгир бўлиши, заиф бўлиб хорликка тушиши, фақирлик жомасини кийиб, бахтсизлик юқини тортиб эътибордан қолиши, ўзгаларга тобе, қул ва асир бўлиши болалиқдан ўз ота-оналаридан олган тарбияларига боғлиқ [4]

Юқоридаги фикр ва мулоҳазаларни таҳлили шуни кўрсатмоқдаки, хар бир миллатнинг келажакги унинг жипслиги ва қатъий тартиб интизомига боғлиқ. Халқнинг давлатманд ва бахтли бўлиши унинг иззат эҳтиром қилиниши билан боғлиқ. Бир миллатнинг иккинчи бир миллат томонидан камситилишини унинг миллий ўзлиги ва номусининг топталишига олиб келади, деган хавотирли хулосаларга олиб келади. Файласуф Қ.Назаровнинг фикрича гарчанд жадидизм, масалан француз маърифатпарварлигидан бир неча аср кейин юз берган ҳодиса бўлса-да, у ўз моҳияти билан инқилобга қадар бўлган Ўзбекистоннинг маданий ва маърифий ҳаётида, француз маърифатпарварлиги сингари, ижобийроль ўйнади. [5]

ХУЛОСА

Натижада, миллий зиёлиларнинг мафкуравий ва ижтимоий-сиёсий фаолияти кучайиши, жадидларни иккига ажралишига яъни соф маданий-маърифий ишлар тарафдорлари ва иккинчидан ижтимоий-сиёсий институтларни ислоҳ қилиш, мустамлакачилик ва феодализм кишанларидан озод бўлиш тарафдорларига бўлинишларига шароит яратди. Жадидчилик давлат, тузум, бошқарувни ислоҳ этиш, ва миллатни ривожлантириш орқали, умуман, жамиятни янги ҳаёт босқичига олиб

2020 йилнинг бошида давлатимиз раҳбарининг Олий Мажлисга йўллаган Мурожаатномасида: “Биз жадиличлик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак. Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг кадрини англаб етади” [6] дея сўз юритиб, буюк аждодларимиз, хусусан, жадиждлар фаолиятини ўрганиш, уларнинг эзгу ғояларини замонамизга мос ҳолда давом эттириш бугунги куннинг муҳим вазифаларидан бири эканлиги ҳақида алоҳида таъкидлаб ўтган эди.

REFERENCES

1. Қосимов Б. Жадиличлик ва жадижд адабиёти (Давра суҳбати) // “Туркистон”, 1997. 17 май
2. Қосимов С. Беҳбудий ва жадиличлик. // “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 1990, 26 январь.
3. Фитрат Абдурауф. Оила ёки оила бошқариш тартиблари. –Т.: “Маънавият”, 2000.-Б.4
4. Фитрат Абдурауф. Танланган асарлар: Ж. IV. Дарслик ва ўқув кўлланмалари, илмий мақола ва тадқиқотлар/ Абдурауф Фитрат; [Таҳрир ҳайъати: Т.Мирзаев, Н.Каримов, Д.Алимова ва бошқ.; Масъул муҳаррир Б.Қосимов; Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев.] –Т.: “Маънавият”, 2006. –336
5. Назаров Қ. Фалсафа асослари. –Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2012.-Б.98.
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 29.01.2020 <https://uza.uz/uz/posts/milliy-marifatimiz-ustunlari-16-10-2020>
7. Saifnazarov, I., Hujayev, M. (2018) Axmad Zaki Validiy islamic culture. Экономика и социум, 2, 55-57.